

ФИЛОСОФИЯ

МҒТАР 03.21.15

<https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-02>Д. МҰСТАПАЕВА

т.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Түркістан, e-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz)

**ТҮРКІСТАН ДӘУІРІШТЕРІНІҢ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ
(XIX ғ. екінші жартысы)**

Аңдатпа. Мақалада XIX ғ. екінші жартысында қазақ жеріндегі, Түркістан өлкесіндегі жергілікті елдің ғасырлар бойы ұстанған рухани құндылықтары туралы зерттеген зерттеушілер еңбегіндегі тұжырымдар мен зерттеулер қамтылады. Ресей құрамына енген кезеңдегі жүргізілген ғылыми зерттеулер авторлардың еңбектері, жергілікті елдің діни сенімі, рухани құндылығы, ағарту, саяси-экономикалық, тұрмыс-тіршіліктерінің ерекшелігі мен қалыптасқан дәстүрлерін көрсетеді. Осыған орай Түркістан өлкесіне арнайы қызметтермен, ғылыми мақсаттармен келген П.Поздневтің, Н.С.Лыкошин, В.В.Верещагин, Ә.Диваев сол кезеңдегі елдің саяси-әлеуметтік, экономикалық, рухани ұстанымдары мен салт-дәстүр, наным-сенімдерін зерттеп, ғылыми басылымда жариялап отырған.

П.Поздневтің ислам дәуіріштерінің өмірлері мен рухани ұстанымдарын зерттеуі христиан дінін ұстанған тұлғаның дінді іштен зерттеп, оның рухани тұғырын зерделеп, оны саяси мақсаттарда қолдануға негізделген. Орта Азияда, Түркістан өлкесінде көптеген жылдар қызмет еткен Н.С.Лыкошин Түркістан халқының рухани өмірін, экономикалық дамуын, статистикалық тұрғыда зерттеп, сопылық ілімге байланысты зерттеулер мен Қожа Ахмет Ясауи хикметін аударумен, кесенелердегі діни рәсімдер, жасалған рухани ас туралы зерттеп жазуымен ерекшелінген. Өз кезегінде В.В.Верещагин, Ә.Диваев дәуіріштер мәдениеті, ишандардың елге жасаған қайырлы істері, жергілікті елдің өмір салты мен уақыптар жағдайы, каландар, маддаhtar туралы ғылыми зерттеулерін жазып жариялады. Бұл зерттеулер жаңа жерді жаулап алу саясатындағы іс-шаралардың жүргізу мақсатына негізделді, Осы зерттеулердің елдің мәдениетін, дәуіріштер мәдениетін зерттеп көрсетуі мақалада баяндалады.

Түйін сөздер: Әзірет Сұлтан, Түрістан, ислам, дәуіріш, ишан, ел.

Д. Мустапаева

к.ист.н., старший преподаватель Международный казахско-турсеқкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, Туркестан), e-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Д. Мустапаева. Түркістан дәуіріштерінің мәдениетінің зерттелуі (XIX ғ. екінші жартысы) // *НИКМЕТ журналы*. – 2024. – №1 (1). – Б. 19–30. <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-02>

***Cite us correctly:**

D. Mustapayeva. Studying The Culture Of The Dervishes Of Turkestan (Second half of the XIX century). // *НИКМЕТ*. – 2024. – №1 (1). – Б. 19–30. <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2024.1-02>

Изучение культуры дервишей в Туркестане (Вторая половина XIX века)

Аннотация. В статье приведены труды и выводы исследователей, изучавших духовные ценности, которых на протяжении веков придерживались местные жители на казахской земле, Туркестанском регионе. Научные исследования, проведенные в период присоединения к России, раскрывают религиозные верования, духовные ценности, образование, политико-экономические особенности образа жизни и устоявшиеся в народе традиции. В связи с этим приехавшие в Туркестанский край со специальной научной целью П. Позднев, Н.С. Лыкошин, В.В. Верещагин, А. Диваев изучали политические, социальные, экономические, духовные позиции, традиции и верования страны того периода и опубликовали их в научном издании.

Исследование П. Поздневым жизни и духовных установок исламских дервишей основано на внутреннем изучении религии и ее духовной основы приверженцем христианской веры для использования ее в политических целях. Н.С. Лыкошин, много лет работавший в Средней Азии и Туркестанском крае, изучал духовную жизнь, экономическое развитие и статистику народов Туркестана. В свою очередь, В.В. Верещагин, А. Диваев написали и опубликовали свои научные исследования о культуре дервишей, добрых делах ишанов для народа, образе жизни местной населения, также о вакифах, каландарах и маддахах. Эти исследования были основаны на цели новой политики приобретения земель. В данной статье описаны исследования культуры страны и культуры дервишей.

Ключевые слова: Хазрет Султан, Туркестан, ислам, дервиш, ишан, народ.

D. Mustapayeva

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan), e-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz

Studying The Culture Of The Dervishes Of Turkestan (Second half of the XIX century)

Abstract. The article presents the works and conclusions of researchers who studied the spiritual values that have been adhered to by local residents on Kazakh soil, the Turkestan region for centuries. Scientific research conducted during the period of annexation to Russia reveals religious beliefs, spiritual values, education, political and economic features of the way of life and well-established traditions among the people. In this regard, P. Pozdnev, V. Lykoshin, Vereshchagin, A. Divaev, who came to the Turkestan region for a special scientific purpose, studied the political, social, economic, spiritual positions, traditions and beliefs of the country of that period and published them in a scientific publication.

P. Pozdnev's study of the life and spiritual attitudes of Islamic dervishes is based on the internal study of religion and its spiritual basis by an adherent of the Christian faith for using it for political purposes. N. Lykoshin, who worked for many years in Central Asia and the Turkestan region, studied the spiritual life, economic development and statistics of the peoples of Turkestan. In turn, V. Vereshchagin and A. Divaev wrote and published their scientific research about the culture of dervishes, the good deeds of ishans for the people, the way of life of the local population, also about vakifs, kalans and maddahs. These studies were based on the objective of the new land acquisition policy. This article describes research into the culture of the country and the culture of the Dervishes.

Keywords: Aziret Sultan, Turkestan, Islam, dervish, faith, people.

Кіріспе

XIX ғ. екінші жартысы Орталық Азия өңіріне Ресей империясының жаулап алу іс-әрекетінің жалғасын тауып, жер-жерлерде орталықтар ашып, жергілікті елдің рухани құндылықтарын, өмір салтын зерттеумен бірге жүрген кезең болды. Бұл әрекеттерді жан-жақты білімді, сол кездегі ғалым зерттеушілер іске асырды. Елдің рухани болмысының ғасырлар қойнауында қалыптасқан тұғырының негізін зерттеген ғалымдар зерттеулері қазақ жеріндегі, Орталық Азиядағы елдің рухани негізін де талдауға бет бұрды.

Жаңа жерлерді игеру саясатын іске асыру жергілікті елдің дінін, наным-сенімін талдап, зерттеумен қатар жүрді. Орта Азиядағы мекен, қалалардағы дәуіріштер, олардың өмірі туралы да зерделеген зерттеушілер дәуіріштер өмірі, олардың жергілікті халықтың рухани өміріндегі орны мен ықпалына назар аударып, ілімді ішінен зерттеуге тырысты. Бұл бағытта зерттеген зерттеушілердің ислам мәдениеті, діні туралы білімі, зерттеудегі тәжірибелері жоғары болды. Оларды бірнеше ғасырға созылған жаулау саясатында игерген жерлердегі дәуіріштер ғибадаты, қоғамдағы орны мен ықпалы назарға алынып, қызығушылық туындатқан. Ол жәй қызығушылық емес, белгілі бір саяси мақсаттарға негізделген, ықпал ету тетігін игеруге, білуге негізделген іс-әрекеттер болады.

Қазақ даласындағы Орыс православ шіркеуінің белсенді миссионерлік іс-әрекеті XIX ғ. 70-ші жылдары басталды (Муфтахутдинова, 2021: 68).

Ишан, мүрид, дәуіріштердің жергілікті елдің өмірінде үлкен ықпалы назарға алынған. Елдің діни сенімін зерттеген зерттеушілер дәуіріштерге сол кезде орнатылған Ресей Империясының Мемлекеттік тәртібіне қарсы ең қауіпті, ұстатпайтын саяси үгітші болу қабілеті бар күш ретінде барынша қауіппен қарады.

XIX ғ. Түркістан дәуіріштерінің мәдениетінің зерттелуі Орта Азия территориясын Ресей империясының игеру, саяси-экономикалық мақсаттарының іске асырылуына негіз беретін, жергілікті елдің этно - мәдени, діни наным сенімдері мен шаруашылық ерекшеліктерін білу мен оны болашақ түзген мақсаттарына қолдану іс-шараларын сол кездегі әскери адамдар, шығыстанушы ғалымдар өз зерттеулерінде қамтыды.

Осы ретте жергілікті жердің рухани құндылықтарының мәні мен негізін түсініп, оны талдау жұмыстарына назар аудару П.Позднев, В.Лыкошин, В.Верещагин сынды зерттеушілердің еңбектерінде қамтылған болатын. Зерттеулерінде сол кезеңдегі Орта Азия, Түркістан аумағындағы жағдайды нақты талдап, нәтижелерін өзіндік мақсаттар мен келесі жоспарларда ескеріп, тұжырымдар ретінде қарап, түсініп, зерделеу мәселесі тұрды. Көптеген жылдар жасалған қызметтері мен елдің діни сенімін, салт-дәстүрін іштен зерттеу, оған талдау жасау әрекеттерін аталған авторлардың зерттеулерінен көруге болады.

Орта Азия, Түркістан аумағын зерттеген көптеген зерттеушілер, сол кезде құрылған зерттеу орталықтарында жұмыс істеген. Осыған сәйкес жергілікті елдің рухани құндылығын талдай отырып, оны Ресейдің сол кездегі мақсаттарына сай арнаға бұрудың тетіктері мен оған қарсы тұратын елдің рухани негіздері мен наным-сенімдерін зерттеді. Мақала барысында осы мәселелерді қарастырып, сол кезеңдегі зерттеулердің мәнін қарап, түсіну, талдау мақсаттары қойылды.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу әдістерінің негізі сол кезеңдегі жарияланған зерттеулерді салыстыру, талдау, тұжырымдарын саралау арқылы Түркістан аумағындағы ислам мәдениеті құндылығын ұстанған елдің қастерлеп, сан ғасырлар құрметтеген елдің наным сенімін талдап, оны жаңа жерлерді игеруде қалқан болар әлеуметтік топтардың маңызы мен мәнін түсініп, салмағын зерделеуге ұмтылған ғылыми зерттеулердің салмағын түсінуге тырысу. Бұл бағытта П.Поздневтің дәуіріштер мәдениеті мен тіршілік сипатын зерттеген еңбегін, Н.С.Лыкошиннің зерттеп аударған Әзірет Сұлтан хикметтері мен зерттеулерінің бақылап, оны сол кезеңдегі отарлау мақсаттарымен үйлескен талаптарға бағытталғанын салыстырып, этнографиялық тұрғыда зерделеу негізге алынды.

Талдау мен нәтижелер

XIX ғ. Ресей империясының жаулап алу саясатының мақсатына сай, дәуіріштердің мұсылман тұрғындардың өміріне ықпалы алаңдатқан сыңайлы (Позднев, 1886: 2).

П.Поздневтің «Дервиши в мусульманском мире» атты зерттеуі дәуіріштер, сопылық тариқаттарды, Түркістан дәуіріштерін зерттеген ғылыми зерттеу Қазан Дін Академиясының Кеңесінің айқындауымен 1885 жылы баспаға шығаруға рұқсат берілген.

П.Позднев Түркістан өлкесіндегі дәуіріштерінің өмірін зерттеген. Түркістанда дәуіріштерді көптеп көрген зерттеуші, олардың сыртқы тұрмысымен танысып, білімді мұсылмандардан әрбір тариқаттың тарихын, ел қолдану үшін жасалған дәуіріштер кітабына қатысты, дәуіріштерге байланысты деректерін тексерген.

1886 жылы Қазан дін академиясында мұсылман әлемінің дәуіріштеріне қатысты зерттеуі үшін магистрлік ғылыми дәреже алды. Зерттеуде дәуіріштер, тариқаттарға байланысты зерттеулер және дәуіріштер тұрақтарының аттары, сопылықтағы ұстаз, шәкірт атаулар туралы баяндайды. Дәуіріштер тұрақтарының аттары «текке», «ханака», «зауия» деп алуына тоқталады (Позднев, 1886: 147). Сол кездегі Түркістан дәуіріштерінің өмір сүруі, тұрақтары, әлеуметтік сипаты туралы баяндайды.

Түркістан дәуіріштерінің ғибадат орындарының сипатын баяндай отырып, аяқ киім қоятын ойықтар, «Жәгір хана» деп аталған бөлме яғни Зікірхана бөлмесіне тоқылған шикамыстан төсеніш төселген, оның үстіне мата немесе киіз төселеді деп баяндайды. Түркістан дәуіріштері дәрет алуда арықтың және тоғанның суларын қолданған дейді. Дәуіріштер теккеде тұратын, жеке үйде тұратын және жахан кезген деп бөлінген (Позднев, 1886:153).

Жеке отбасымен тұратын дәуіріштер белгілі бір кәсіппен шұғылданып, нәпақасын тапқан. Дәуіріштер киімдерінің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері болған. Түркістан дәуіріштері әрбір айдың он бірі күні салтанатты түрде зікір айтады. Басқа бағыттардың да қатысуына, әйелдер, балалардың қатысуына рұқсат еткен.

Түркістан дәуіріштерінде үнсіз зікір және дауыстап, жахр зікір айтатыны баяндалады. Мешітке келген дәуіріштер алқа құрып отырып, оның ішінде сары халқа немесе алқаның басшысы тұрып Жаратушыны еске алады (Позднев, 1886: 249).

Б.Позднев дәуіріштер өмірін зерттей отырып, оны өзі өмір сүрген ортадағы отарлық мақсаттармен ұштастырған деген пікір айтуға болады. Жергілікті халықтың өміріндегі дәуіріштер ілімінің жартылай білімді Орталық Азиядағы сүнниттік бағыттағы елдің өміріне кері ықпалы бары туралы өз пікірін айтады.

XIX ғ. Түркістан дәуіріштерін, басқа мұсылман елдерінің тариқаттарының даму ерекшеліктерімен қарап, зерттеген Б.Позднев XIVғ. мүридтер мен мүршидтерге жақсы көзқараста болған Әмір Темір кезеңі мен одан кейінгі кезеңдердегі мұсылман иеліктерінің гүлденген жағдайы айта отырып, дәуіріштер мұсылман қоғамының барлық топтарына күшті ықпал еткенін, оларға бәрі жақсылықпен қарағанын баяндайды.

Басқа мәдениет өкілі ретінде бұл сенімнің рухани мәні мен маңызының ішкі мәнін түсініп, сезінбеген болар. Көп уақыт өтсе де дәуіріштер жағдайының жақсы болуы, уақыптар, мешіттер иелігіне ие болуын отарлық саясатқа қарсы үлкен күш екенін өз мақсаттары мен мүдделері негізінде түсіндіреді (Позднев, 188: 321).

XIV-XV ғасырларда Оңтүстік Қазақстан аумағында уақыптық жерлер, мұсылман діни мекемелерінің жері көп болды (Бабаджанов, 1996:41).

Сопылық бірлестіктердің XIV-XV ғасырлардағы әлеуметтік және саяси ролі туралы, қасиетті орындар, XVII ғасырдағы Орталық Азиядағы Ясауи ордені және парсы агиографиясы, XVI-XVII ғ. қасиетті орындар мен ел арасындағы аңыз, әпсаналар, Ясауи сопылық орденінің агиографиялық дәстүрлері Ахмет Ясауи кесенесі туралы Орталық Азиядағы сопылықты зерттеген зерттеулерде де өз тұжырымдарын көрсетті (Devin DeWeese, 2018: 156).

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне Темір берген уақыптық қолхатында кесене үшін белгілі бір жер мөлшері мен арықтарды берілді. Тарихи деректерге сүйенсек әрбір діни мекеменің, қасиетті орынның өзіне тән, қазылардың, куәлардың қатысуымен жасаған уақыпы болды (Абдураимов, 1970: 64). Уақыптық құжаттар өз күшін сақтап қалу үшін әрбір жаңа хан, әмір билікке келгенде нақтыланып дәлелденіп отырған. Өсиеттелген жер, бақтар, диірмендер, су көздері, қолөнер шеберханалары т.б. уақып тағайындалған мекеменің меншігі болып саналды, яғни олар уақыптен алынған кірісті қолданып отырды. Уақыптық зат, меншік сатуға, сыйлауға, жеке адамға беруге болмайтын еді. Уақыптен өсиет етілген жерлер мен басқа да жылжымайтын мүліктер өзге қол сұғушылықтан сақтау кепілділігін алды. Орта ғасырларда уақыптық жер иелігінің, қасиетті жерлердің уақыптық иеліктерінің үлкен көлемде болғаны белгілі.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне Әмір Темір берген уақыптық қолхатында белгілі бір жер мөлшері мен арықтарды қамтыды. Әмір Темірдің уақыптық қолхатында Жіңішке, Мір-Қарасу, Сығанақ, Шорнақ. Қарабұлақ, Сарайбұлақ, Қияшок -Бағарық, Шат, Дарбаза, Ташанақ, Шаға, Қосқорған арықтары аталады. Бұл су көздері Әзірет Сұлтан ғимаратын қамтамасыз ету үшін бөлінген жерлерден өнім алу үшін қолданылды.

XIV ғасырдың соңы XV ғасырдың басымен мерзімделген Әмір Темірдің уақыптық қолхатында аумақтағы егінге арналған жерлер болды. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне берілген уақыптық грамотада «екі қош жерді сумен алып оған егін егуі керек, немесе егін егуге беруі керек» екені баяндалады (Диваев, 1901: 45).

XIV ғасырдың екінші жартысында «Әмір Темірдің» уақыптық қолхатының жетінші тарауында «Әрбір аптаның дүйсенбі және жұма күндері екі жарым батпан (батпан -8-16 пұт көлемінде) бидай және екі батпан ет, қажетті тұз, ағаш Әзірет Сұлтан кесенесінде халим аба асы әзірленсін. Қарилерге, жетім-жесір, мүсәпірлерге әзірленсін. Күн сайын жүз батпандай бидай ұнынан кедей-кепшік, мүсәпірлерге арнап нан пісірілсін. Түскі ас пен нан дайындау үшін жүз есекке артылатындай ағаш отын бөлінсін» деп айтылған (Диваев, 1901: 41).

Арнайы түрде дүйсенбі мен жұма күндері келген зияратшылар, кедей, мүскіндерге арналып халим ботқасы әзірленіп таратылып отырған. Әмір Темірдің сый қолхатында (Вакуфтық грамота) бұл туралы төмендегідей нұсқаулар кездеседі: «Әрбір аптаның дүйсенбі мен жұмасында екі жарым батпан бидай және екі батпан ет, қажетті мөлшерде тұз бен отыннан әулиелердің аса ұлық Сұлтаны-Әзірет Сұлтанның ғимаратында, иә, бәрінен жоғарыдағы Алла оның жанын нұрландыра берсін, «халим аба» (ет пен бидайдан жасалған) дайындау керек, ал түстік аса қасиетті Құранды жатқа білетін қариларға, оқушыларға, бәрінен жоғарғы Жаратушының есімін дәріптеушілерге, яғни «зікір» салушыларға, сол сияқты жергілікті кедейлерге, кембағал адамдарға, жетімдер мен мүскіндерге беріледі...» (Диваев, 1992: 193).

Ә.Диваев Әмір Темірдің Әзірет Сұлтан кесенесіне берген уақыптық құжаты туралы аудармасын «Туркестанские ведомости» мерзімдік басылымда жариялады.

Бұл зерттеуде Ә.Диваев Ахмет Ясауи кесенесіне берілген уақыптық жер, су, қызметшілер туралы деректер береді (Диваев, 1901: 41).

1868 жылы Орынбор қазақтарын дәуіріштер көшпенді халықты басқару туралы ережені қабылдамауға шақырды. Ресей Отарлау іс-шараларында мұны қарсы тұрар күш ретінде көрген. Ишандардың мүридтеріне әсері туралы келеңсіз тұрғыда пікір айтылады.

Түркістанда отыз бес жыл қызметте болып, жергілікті елдің өмірі мен тұрмысын, халықтың өмір салтын зерттеп, жариялаған еңбегінде Н.С.Лыкошин Түркістан мәдениеті, дәуіріштер өмірі, салт-дәстүр талдап берілген.

1897 жылы Түркістан өлкесіндегі бірінші халық санағы, жергілікті халықтың діни сенімі мен рәсімдері туралы баяндайды (Лыкошин, 1916:144). Имамдар, ишандар және олардың жергілікті елдің ішіндегі орны туралы айтады. Имамдар мешіттерде басшылық етіп, мектептерде дәріс берген. Неке қию, сүндеттеу, жаназа оқу, азан шақырып ат қою, уағыз айту, дәріс беру имамдар атқарған қызметтер болды. Жергілікті ел өмірінде шаштараз,

мүрдеші-жуушы терминдері кең қолданылған. Сол кезеңдегі мұсылман қоғамында ерекше орын алған сопылар, дәуіріштер, ишандардың орны ерекше болған (Лыкошин, 1916:146). Ишандар жергілікті халықтың арасында ерекше құрметке ие болды. Осы мәселерді зерттей отырып Н.Лыкошин осы кезеңде ілімді игеру бет бұрған мүрид, оны ілімге бағыттаған мүршид және ықылас, зәкір түсініктері туралы баяндайды. Ықылас қойған адам өзіне ешқандай міндеттемелер алмай, ишанды құрметтейді. Зәкір Жаратушыны еске алған жахри зікірге қатысқан.

Н.С.Лыкошин өзінің еңбегінде сол кезеңдегі, XIX ғ. екінші жартысында Түркістан өңірінде қызмет ету барысында ташкенттегі өзі білетін 60 ишанның ішінен ел ішінде үлкен құрметке ие болған Етжемес ишанды бөліп айтады (Лыкошин, 1916: 150).

Жыл сайын ишан екі шілдеде ғибадатқа кіреді. Барлық ишандарды жахри және хуфи деп екі топқа бөледі. Бірінші топтағы ишандардың ғибадаты мешіттерде көптің жиылуымен аптаның әр бейсенбіден жұмаға ауған кезде болған. Дәуіріштер шеңбер құрып, алқа отырып, Жаратушының есімін дауыстап айтады. Хафиздер дауыстап хикмет айтады. Ғибадаттан соң ет пен күріштен әзірленген ас берілген екен.

Н.С.Лыкошин ишандардың жергілікті елге ықпалы мен әсерінің ауқымды екенін біліп, оны зерттеуді бірінші орынға қою керектігін айтады. Сопылық ілімді насихаттау қазақтардың мұсылмандану құралы ғана емес, ислам халықтарының саяси бірігуінің қуатты қозғаушы күші екенін ескертеді (Лыкошин, 1916: 156). Өз кезегінде жергілікті жердегі сопылық, ишандар институтын зерттей отырып сопылықтың өлкеге таралуы мен қара халыққа ишандардың ықпалын әлсірету шараларын табу қажеттігін атап көрсетеді.

Ресей империясының белгілі бір саяси мақсаттарының іске асыруына қарсы тұрар күш ретінде көріп, оны зерттеп қарсы шара қолдану қажеттігін білдірген. Жергілікті елдің рухани ұстазы ретінде (пір, ишан, мүршид, дәуіріш, маддах, дуана) әсер етуін зерттеу қажеттігін айтады. Осы рухани ілімнің үлкен елге ықпалының өздерінің саяси мақсаттарындағы қарсы күш екені байқайды.

Дәстүрді жою арқылы әлеуметтік ағзаны қорғану қабілетінен айырып, оны жайлап өлуге, құруға алып келеді. Егер белгілі бір салт-дәстүр қайта жасалып отырса, оның бір нәрсеге керек болғаны. Мәдениетте негізгі орын салт-дәстүр, әдет-ғұрып, рәсімдер, моральдік нормаларға тән (Садохин,2006:57). Ол адамдардың іс-әрекетін, тәртібін реттеуші болып табылады.

Н.С.Лыкошин өзінің зерттеулерін, 1895 жылы Тәшкеннің жергілікті аумағында өмір сүрген әр түрлі тариқат ишандарының тізімін, олар туралы қысқаша өмірбаяндық мәліметтермен Сырдария облысы статистикалық материалдарының жетінші томында жариялайды және арабшадан «Рисала –и-тариқат» және Қожа Ахмет Ясауидің шығармасы «Диуани хикметтің» алты тарауын аударды (Лыкошин, 1916: 161).

Етжемес ишан өмірі, көрханаға түсуі, қырық шілде отыруы, ораза ұстауы туралы баяндайды. Ишан кең далаға қазақтар арасына кетіп, Сырдария өзені бойында көшкен қазақтар арасында болып, көрханада қырық күндік ғибадатын өткізіп, рухани емдеумен айналысқан. 1892 жылы індет кезінде Шымкент пен Перовск арасында жүріп, елді емдеген, қазақ жұртына қолынан келген көмегін аямады.

Жиналған қаржыларды қайырымдылыққа жұмсап, жағдай жоқтарға көмектесіп, көпірлер салуға, арықтар жүргізуге және басқа да қоғамдық қажеттіліктерге, мұқтаж жандарға жұмсаған екен.

Етжемес ишан мүридтерімен бірге Тәшкеннен 25 шақырым жердегі Ишан базар деген жерді суландырып, мешіт салады. Етжемес иймас (Ишан Баба Ахунд Шадман Ходжа Ишанов) ишан суы жоқ құрғақ жерлерді суландыру жұмыстарына негіз беріп, ел қайырлы жұмыстар атқарып, сайын қырық күн шілдені Шейх Зайнуддин баба мазаратының жер асты ғимаратында өткізген.

1899 жылдың қыркүйек айында Түркістан генерал-губернаторы өзінің қарамағындағы облыстардың әскери губернаторларға «мұсылман секталарының» өкілдері болып

табылатын ишандардың өздерінің қатарына мүридтерді тарту мен халықтан нәзір жинауын тоқтатуды бұйырады.

Патша шенеуніктері мен империя саяхатшылары молдалар мен ишандардың қоғамдағы орны мен қызметімен объективті танысудың орнына діни қызметкерлерді алдын ала «надан» және «парақор» ретінде сипаттаумен айналысты. Осы тұста И. Гейер мұсылмандардың өміріне атүсті қарамай, салыстырмалы түрде жергілікті халықтардың тілін меңгеру арқылы оныңқыр-сырын меңгеруге шақырады. Керісінше, ишандар қарапайым халыққа көмек беріп олардың пірлері болғаны сөз етіледі. Ал халықтардан жиналған қайыр-садақалар ишандардың қалтасына емес, мұқтаж жандарға үлестірілгені анықталған (Нуртазина, 2008: 33-35, 37).

Сол кезеңде Әзірет Сұлтан кесенесіне қазақ даласының әр аумағында қайтыс болған қоғамда ерекше орын алған тұлғаларды жерлеп келген, Сібір мен Түркістан өңірінің игі-жақсылары жерленетін дәстүрге тыйым салынып, 1883 жылы жылдың 9 наурызында Сырдария облысының әскери губернаторы уез басшысына кесенеді жерлеуді тоқтатуды бұйырады. Бұл ғасырлар бойы зиарат орнына айналған, қасиетті орынға келуші мұсылмандардың рухани бірлігін үзу, бөлшектеу мақсатын көздегені анық (Нуртазина, 2023: 740).

Түркістандағы Әзірет Сұлтан кесенесіне арнайы келген Н.С.Лыкошин жергілікті халықтың жерлеу рәсімдері, ораза тұту т.б. наным-сенім іс-әрекеттерін көріп, баяндайды. Түркістандағы Әзірет Сұлтан кесенесі және қазақтардың оған байланысты наным-сенімдерін де зерттеп жазды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құрамындағы мешіт бөлмесін Н.С.Лыкошин «Жолбарыс хан мешіті» деп айтады және жұма сайын болатын зікір мен бидайдан дайындалған хәлім асын зияратшыларға тарату туралы жазады. Түркістандағы сопылардың зікірі өлкенің басқа қалаларындағыдай жағдайда өткен. Хәлім асының таратылуы туралы айта отырып, үлкен қазандардағы ас піскен соң ағаш ыдыстарға салынып келген адамдарға таратылған, Бидай мен еттен жасалған ас тез таратылып келушілердің барлығына жетіп отырған (Лыкошин, 1916: 220). Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сол жақ тұсында дәліз арқылы жалғасқан асхана бөлмесінде жұма намаздан соң кедей-кепшіктерге, зиаратшыларға хәлім асы үлестірілген. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оңтүстік шығыс бөлігінде халимхана бар. Халимханада дүйсенбі мен жұма күндері кедей-кепшік пен дәуріштерге тегін үлестірілетін ас-халим әзірленетін болған (Нұрмұхаммедов, 1988: 17). Н.С.Лыкошин құнды жәдігерлер Айна тас, Тайқазан туралы да айтып өтеді.

Қазіргі кезеңде кесененің осы бөлмесінде «хәлім асы» салынып таратылған астаулар тұр. «Әлім», «хәлім» деп аталған діни рәсімдік астың дайындалуы және таратылуы көптеген ғасырларға ұласты. Оның заттай куәсі ретінде Мемлекеттік «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық музейінде, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Асхана бөлмесінде тұрған ағаш астауларды айтуға болады. Бұл астаулар Түркістанға, Әзірет Сұлтан кесенесіне келген Н.С.Лыкошин көрген заттар деуге болады. Қазақ халқының заттай мәдениет туындыларына зер салсақ, ас салуға арналған ыдыстар ағаштан ойылып, жонып жасалған. Хәлім асының туралы деректер Әзірет Сұлтан кесенесіне Әмір Темірдің әмірімен берілген уақыптық қолхатында көрсетілген.

XIX - екінші жартысында Түркістанда болған Мір-Салих Бекчурин өз мақаласында Әзірет мешітінің пайдасын «...Ортақ деп аталатын арықтың бойындағы егіс танаптары жалға беріліп, жыл сайын келесі алым алынған. Жиналған сұлының, бидайдың, әрбір бес батпанның бір батпаны, бақша мен жеміс бақтарының әрбір танабы үшін 10 теңге, жоңышқа егісінің әрбір танабы үшін 5 теңге. Осы табыстар кейін Әзірет мешітінің қызметкерлері шайық-әл-ислам мен найыптың арасында бөліске түскен. Сүре-Сүйір деп аталатын арықтың бойын қуалай қоныс тепкен Әзірет Сұлтан мешітінің діни қызметкерлері мен отбасыларының, туған-туысқандарының иелігіне берілген. Ол жерлерге бидай, жоңышқа себілген...» (Мир-Салих Бекчурин, 2000:27). Құдайға құлшылық қылушылардың көпшілігі

әр жұма сайын қой сойып, құрбандық шалып, етін Түркістанның кедей-кепшіктеріне, дәуіріштерге бөліп берген.

XIV ғ. соңындағы Әмір Темірдің уақыптық қолқатында айтылғандай арнайы ас әзірлеу үшін бидай мен ет бөлінген, бұл үрдіс XIX ғ. екінші жартысына дейін жалғасқаны белгілі болып отыр. Уақыт өте Темірдің уақып туралы берілген бұйрықтары өз мәнінен айрылып, әлсіреді.

1819-1864 жылдар аралығында, Түркістан Қоқан хандығының билеуінде болған кезде ғимараттың іс жүргізушілері Темір кезеңінде тағайындалған мұтауалі қызметі жойылып, оның орнына шайқы-ул-ислам шайқы-азизлар, шайқы-нақыптер қызметі тағайындалған (Массон, 2000: 39).

1886 жылы «Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже» қабылданады. Бұл құжатта жергілікті мұсылман білім беру орындары мен уақыптық жерлерге қатысты мәселелер ережеден орын тапты. Түркістан жерінде орталық діни мекеме болмағандықтан, іс жүзінде жоғарыда аталған жер телімдерінің үстінен қажетті деңгейдегі бақылау орнатылмады. Нәтижесінде уақыптық меншіктер жергілікті элиталардың қолына өтіп, өз қалауынша пайдалана бастады. Бір жағынан, бұл жемқорлықтың өсуіне әкелсе, екінші жағынан түрлі топтар арасындағы қақтығыстардың тууына әсер етті (Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж., 2023: 736).

В.В.Верещагин өзінің Орта Азияға саяхатында көптеген әлеуметтік, заттай, әдет-ғұрып, қоғамдағы нанымдар, этнографиялық ерекшеліктер туралы жазады. Орта Азиядағы дәуіріштер тұрағының бір түрі каландарханалар туралы баяндайды. Мұндай тұрақтар қаланың көлеңкелі, салқын, жақсы аумақтарында орналасатынын айтады (Верещагин, 1990: 161). Дуаналар, каландарлар қауымына кіргендер арнайы бас киім, кең белбеу және асқабақтан жасалған ыдыс алған. Сыртқы киімі жамаулы, түрлі матаның құрағынан жасалған болу керек. Ресей империясына қызметте ете жүріп, жергілікті халықтың, елдің өмір сүру ерекшелігі, шаруашылығы мен жергілікті басқару жүйелері, егілетін дақылдар түрі мен оны өңдеуді талдап жазады.

1866 жылы Түркістанда болған кездегі өзінің жазбасында Түркістан қаласының өміріне, әлеуметтік-экономикалық жағдайына тоқталып, сипаттама беріп, зерттеуінде «шошақ бас киім киген дәуіріштердің жыртық киімдері, арқаларына асынған түйіншегі, бір қолында таяғы, ал екінші қолында асқабақтан жасалған ұзын ыдысы бар» деп жазады. В.В.Верещагиннің Орталық Азия халқының әлеуметтік-экономикалық, дініне қатысты тақырыптарды қамтыған материалдарының маңызы ерекше. Өмір сүрген елдің тұрмыс-тіршілігі, қарым-қатынасы, қоғамдық-әлеуметтік ерекшеліктер, діни және қоғамдық құрылыстар, әдет-ғұрып, киімдеріне қатысты тақырыптар сол кездегі өмір тынысын нақты көрсетер дерек деуге болады.

Патша шенеуніктері беймәлім болған түрлі әлеуметтік топ өкілдері қатарына ишандар мен маддаhtar кірді. Ресей империясының өкілдері жергілікті халықтың салт-дәстүріне түсінудің орнына бұл маддаhtar кәсібіне, 1898 жылдың шілдесінде Сырдария облысының әскери губернаторы қалалық және ауылдық базарларда дауыстап діни мазмұндағы әңгімелерді айтып жүрген маддаhtarдың әрекеттеріне тыйым салды (Котюкова, 2016: 569-570). Әскери губернатордың пайымдауынша, маддаhtar жергілікті мұсылман халық арасында зиян үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Сондай-ақ әр маддаhtarдың қызметіне рұқсат беру құқығы уезбасшысының құзырында бола отырып, айтылатын әңгіменің немесе кітаптың атауы болуы міндеттелді. Аталмыш ереже бұзылған жағдайда, маддаhtar Түркістан өлкесін басқару туралы ереженің 64-бабы бойынша жауапкершілікке тартылды (Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.Ә., 2023: 750).

Маддаhtar патша билігінің орнауына дейін халық арасында түрлі жыр-дастандар мен тарихи оқиғаларды айтумен кәсіби түрде айналысқаны белгілі. Зерттеуші Ислам мәдениетінің осы ерекшелігін суретке сала отырып, күнделігінде жазып берді. XIX ғ. ортасында Түркістанда болған орыс зерттеушілері дәуіріштер, каландарлар туралы

жазбаларында, суреттерінде келесі деректер келтіреді. Олардың басында шошақ бас киім, үстерінде жамау шапан, қолдарында таяқ, су құятын ыдысы, аяқтарында кебісі болған. Су құятын ыдыстарды зерттеулерде кокос, асқабақтан жасаған деген тұжырым келтіреді. Жергілікті жерде өсетін өсімдік түрлеріне назар салғанда көбіне асқабақ түрлерінің ыдыстар жасауда қолданғаны байқалады. Асқабақтың қатты сырты өңделіп, су құятын ыдысқа айналдырылған. Мойын тұсына жібі ілініп, дәуіштің сапарында су құйып алып жүретін заты болды. Мұндай заттар ел арасынан алынып, мұражай қорларында сақтаулы. Дәуіштің киімдерінің негізгі материалы жүн шекпен, қарапайым маталар болған. Негізгі киімдер туралы айтқанда әрбір сопылық бағыттың өз ерекшелігі және ортақ белгілері болды.

Дәуіштің жамалған киімдеріне қатысты бірнеше пікірлер бар. Сопылық ілім жоғары рухани деңгейге жеткен ұстаздың басшылығымен игеріліп, олар «шейх», «пір», «ишан» деп атады. Дәуіш киіміндегі жамау оның өткен мектебі мен алған ілімі туралы белгі деген тұжырымдар кездеседі. Бас киім-құлақ, қамар-белбеу, дәуіштер киімдерінің ажырамас бөлігі болған.

Дәуіштің жамалған киімдеріне қатысты бірнеше пікірлер бар. Сопылық ілім жоғары рухани деңгейге жеткен ұстаздың басшылығымен игеріліп, олар «шейх», «пір», «ишан» деп атады. Дәуіш киіміндегі жамау оның өткен мектебі мен алған ілімі туралы белгі деген тұжырымдар кездеседі. Бас киім-құлақ, қамар-белбеу, дәуіштер киімдерінің ажырамас бөлігі болған.

В.Верещагиннің естелігінде каландарлар қауымы туралы айтыла отырып, дәуіш киімінің қызыл түсті ерекше бас киім беретіні баяндалады. Жүнмен тігіліп, төменгі жағы қойдың терісімен жиектелген. Дәуіште кең белдік, асқабақтан жасалған ыдыс болған. Бұл ыдысқа жұрт берген садақа, сәлем-ауқаттар, тиын-тебендер салынған. Қалған киімдері белгілі бір жүйемен, қалыптасқан ретке сай жасалып киілген. Шапан міндетті түрде жамаулы түрде болу керек және олар түрлі түсті жамаудан құралып, құрақ түрінде жасалған (Верещагин, 1990:91).

В.В.Верещагиннің Орталық Азия халқының әлеуметтік-экономикалық, дініне қатысты тақырыптарды қамтыған материалдарының, суреттерінің маңызы ерекше. Өмір сүрген елдің тұрмыс-тіршілігі, қарым-қатынасы, қоғамдық-әлеуметтік ерекшеліктер, діни және қоғамдық құрылыстар, әдет-ғұрып, киімдеріне қатысты тақырыптар сол кездегі өмір тынысын нақты көрсетер дерек деуге болады. Зерттеуші Ислам мәдениетінің ерекшелігін суретке сала отырып, күнделігінде жазып берді.

XIX ғ.ортасында Түркістанда болған орыс зерттеушілері дәуіштер, каландарлар, маддаhtar туралы жазбаларында, суреттерінде келесі деректер келтіреді. Олардың басында шошақ бас киім, үстерінде жамау шапан, қолдарында таяқ, су құятын ыдысы, аяқтарында кебісі болған. Су құятын ыдыстарды зерттеулерде кокос, асқабақтан жасаған деген тұжырым келтіреді. Жергілікті жерде өсетін өсімдік түрлеріне назар салғанда көбіне асқабақ түрлерінің ыдыстар жасауда қолданғаны байқалады. Асқабақтың қатты сырты өңделіп, су құятын ыдысқа айналдырылған. Мойын тұсына жібі ілініп, дәуіштің сапарында су құйып алып жүретін заты болды. Мұндай заттар ел арасынан алынып, мұражай қорларында сақтаулы. Дәуіштің киімдерінің негізгі материалы жүн шекпен, қарапайым маталар болған. Негізгі киімдер туралы айтқанда әрбір сопылық бағыттың өз ерекшелігі және ортақ белгілері болды.

Дәуіштің жамалған киімдеріне қатысты бірнеше пікірлер бар. Сопылық ілім жоғары рухани деңгейге жеткен ұстаздың басшылығымен игеріліп, олар «шейх», «пір», «ишан» деп атады. Дәуіш киіміндегі жамау оның өткен мектебі мен алған ілімі туралы белгі деген тұжырымдар кездеседі. Бас киім-құлақ, қамар-белбеу, дәуіштер киімдерінің ажырамас бөлігі болған.

Ишандардың жергілікті елге ықпалы мен әсерін ауқымды екенін біліп, оны зерттеуді жалғастырады. Олардың қызметіне зер салып, статистикалық комитетің есептерінде жарияланып отырды.

XIX ғ. екінші жартысы Ресей империясының отарлау саясатының белсенді түрде. Орта Азия, Түркістан аумағын жаулап алу саясатын жүргізгені анық. Жергілікті елдің рухани құндылықтарымен, шаруашылық, әлеуметтік – экономикалық жағдайы, білім жүйесі, наным-сенімін зерделеген әскери адамдар, зерттеуші ғалымдар, басқару жүйесіндегі тұлғалар Б.Позднев, Н.С.Лыкошин, В.Верещагин т.б. зерттеушілер елдің наным-сенімін, жергілікті халықтың басқару жүйесін зерттей отырып, құнды бақылау, деректермен бөліседі.

Қорытынды

XIX ғ. Орта Азияны жаулап алу саясатының негізгі мақсаттарын іске асыруда елдің рухани ұстанымдары мен сенімдері, білімі мен экономикалық жағдайлары зерттеудің негізгі нысаналары болды. Сондықтан сол кезеңнің саяси ықпал етер көзі ретінде ишандар, дәуіріштер, маддаhtar, наным-сенімдер зерттелді.

Осыған сәйкес Б.Позднев өз бағытында дәуіріштер өмірі мен тариқаттар ерекшеліктері, ғибадат, ықпал ету аймағы, ерекшелігі туралы айтса, Н.С.Лыкошин жергілікті елдің сенімі, салт-дәстүрі, ұстанымдары, олардың негізгі біріктіруші тамыры терең мәдени қозғаушы күші ретіндегі ишандар, дәуіріштер ілімін зерттеуді негізге алады. Жергілікті халықтың тұрмыс, тіршілігі мен адамның дүниеге келуі, өмір сүруі, кетуіне қатысты орындалатын іс-шаралар сипаты мен ерекшеліктері, жергілікті елді өмір сүру сипаты, білімі мен құндылықтары талданады. Осының негізінде Түркістан дәуіріштері мен ишандар ілімінің жаңа жерлерді игерудегі өз мақсаттарына мүмкіндік бермейтін саяси күш ретінде қарайды. Оларды зерттейді және бұл бағыттағы өз зерттеулерінің нәтижесін отарлық саясаттың негізгі мақсаттарына қызмет етуге негіз береді.

В.В.Верещагиннің Орталық Азия халқының әлеуметтік-экономикалық, дініне қатысты тақырыптарды қамтыған материалдарының маңызы ерекше. Өмір сүрген елдің тұрмыс-тіршілігі, қарым-қатынасы, қоғамдық-әлеуметтік ерекшеліктер, діни және қоғамдық құрылыстар, әдет-ғұрып, киімдеріне қатысты тақырыптар сол кездегі өмір тынысын нақты көрсетер дерек деуге болады. Ислам мәдениетінің ерекшелігін суретке сала отырып, күнделігінде жазып берді. Жергілікті елдің ұстанған, ғасырлар бойы қастерлеген наным сенімдері мен әлеуметтік жағдайлары түрлі бағыттағы зерттеулерде сараланды. Зерттеу нәтижелері жарияланып отырды.

Қазан дін академиясында Мұсылман әлемінің дәуіріштеріне қатысты зерттеуін зертеп, магистрлік ғылыми дәреже алған Б.Позднев бұл тақырыпты іштен зерттеген, Н.С.Лыкошин Түркістан аумағындағы көптеген қызмет ету кезеңінде жергілікті елдің діни сенімдеріне назар аударып, Қожа Ахмет Ясауи хикметтерін өз тіліне аударып, сопылық әдет дәстүрлерді талдап, оның үлкен рухани күш екенін атап өтеді.

Жергілікті елдің өмір сүру салты, саны мен білім, наным-сенім, әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, рухани ас түрлері мен ғибадат ету ерекшеліктері назарға алынып баяндалған. Түркістан өлкесіндегі бірінші халық санағы, жергілікті халықтың діни сенімі мен рәсімдері, имамдар, ишандар және олардың жергілікті елдің ішіндегі орны туралы зерттеді және оны сол кезеңдегі отарлау саясатындағы іс-шараларға кері әсерін айтады.

Берілген зерттеулер, зерттеу орталықтары, статистикалық комитеттер, т.б. жұмыстары қазақ халқының тарихын, этнографиясын, рухани құндылықтары туралы маңызды деректер берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Абдураимов М.А. (1970) Очерки аграрных отношении в Бухарском ханстве. –Ташкент: Фан. -273 с.
- Бабаджанов Б. (1996) Яссавийа и накшбандия в Мавераннахре: из истории взаимоотношений (сер. XV-XYI в.в) //Ясауитағылымы. -Түркістан. -152 б.
- Верещагин В.В. (1883) Очерки, наброски, воспоминания. – СПб. - С.45.
- Верещагин.В.В. Из путешествия по Средней Азии // В.В. Верещагин. Повести. Очерки. Воспоминания. – М., -С.90
- Диваев А.А. (1901) Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави/Пер.с персид. //Туркестанские ведомости. N39, С.41
- Диваев Ә. (1992) Тарту. –Алматы: Ана тілі. -204 б.
- DeWeese D., Gross J-A. (2018). Sufism in Central Asia: New Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries. Leiden and Boston: Brill Academic Pub. 340 p
- Котюкова (2016) Туркестан в имперской политике России: монография в документах / отв. ред. Т.В. Котюкова. Москва: Кучково поле, 878 с.
- Лыкошин Н.С. (1916) Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. - Петроград: Склад Т-ва «В.А.Березовский». - 412 с.
- Массон М.Е (2000) Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Сәрсен Бек Сахабтың ықшамдалған тәржімесі. – Шымкент: «Жібек Жолы». - 64 бет.
- Муфтахутдинова Д. (2021) Религиозная полемика в степном крае (конец XIX – начало XX в.в) // Хабаршы. Дінтану сериясы. №3 (27). - С. 66-74
- Нұрмұхаммедов Н.Б. (1988) Ахмет Ясауи сәулет ғимараты: Альбом. -Алматы: Өнер. - 168 бет.
- Нуртазина Н.А. (2008) Народы Туркестана: Проблемы Ислама, интеграции модернизации и деколонизации (на рубеже XIX-XX веков). Алматы: Қазақ университеті. - 166 с.
- Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.Ә (2023) Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық мекемелер мен дінбасыларға қатысты империялық доктриналар// Отан тарихы. № 26 (4). -730-743
- Позднев П.А. (1886) Дервиши в мусульманском мире: История, учение, повседневная жизнь. –Оренбург: Типография Б.Бреслина. -334с.
- Садохин А.П. (2006) Этнология. Учебник. –М.: Гардарики, -287с.

REFERENCES

- Abduraimov M.A. (1970) Ocherki agrarnyh otnoshenii v Buharskom hanstve [Essays on agrarian relations in the Bukhara Khanate]. –Tashkent: Fan. -273 s. (in Russian)
- Babadzhanov B. (1996) Jassaviya i nakshbandiya v Maverannahre: iz istorii vzoimootnoshenij (ser. XV-XYI v.v) [Yassaviya and Naqshbandiya in Transoxiana: from the history of relationships (mid-XV-XYI centuries)]. //Jasauitaylymy. -Tyrkistan. -152 b. (in Russian)
- Vereshhagin V. V. (1883) Ocherki, nabroski, vospominaniya [Essays, sketches, memories]. – SPb., 1883. S.45. (in Russian)
- Vereshhagin.V.V. (1990) Iz puteshestvija po Srednej Azii [From a trip to Central Asia]. // V.V. Vereshhagin. Povesti. Ocherki. Vospominaniya. – M., S.90. (in Russian)
- Divaev A.A. (1901) Zhalovannaja gramota, dannaja Timurom Turkestanskoj mecheti Azreta Jasavi/Per.s persid [Letter of Complaint given by Timur to the Turkestan Mosque of Azret Yasawi]. //Turkestanskije vedomosti. N39, -41s. (in Russian)
- Divaev Ә. (1992) Tartu [Pull over]. –Almaty: Ana tili. -204 b. (in Kazakh)
- DeWeese D., Gross J-A. (2018). Sufism in Central Asia: New Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries. Leiden and Boston: Brill Academic Pub. 340 p

Kotjukova (2016) Turkestan v imperskoj politike Rossii: monografija v dokumentah [Turkestan in Russian imperial policy: monograph in documents] / otv. red. T.V. Kotjukova. Moskva: Kuchkovo pole, 878 s. (in Russian)

Lykoshin N.S. (1916) Pol zhizni v Turkestane. Ocherki byta tuzemnogo naselenija [Half of life in Turkestan. Sketches of the life of the native population]. - Petrograd: Sklad T-va «V.A. Berezovskij». -412 s. (in Russian)

Masson M.E. (2000) Kozha Ahmet Jasawi kesenesi. Sarsen Bek Sahabtyң yqshamdalğan tərzhimesi [Khoja Ahmet Yasawi mausoleum. A condensed biography of Sarsen Bek Sahab]. – Shymkent: «Zhibek Zholy». -64 bet. (in Kazakh)

Muftahutdinova D. (2021) Religioznaja polemika v stepnom krae (konec XIX – nachalo XX v.v) [Religious polemics in the steppe region (late 19th – early 20th centuries)] // Habarshy. Dintanu serijasy. №3 (27) -S. 66-74. (in Russian)

Nurmuhammedov N.B. (1988) Ahmet Yasawi saulet ğimaraty [Ahmet Yasawi architectural building]: Albom. - Almaty: Öner. -168 bet. (in Kazakh)

Nurtazina N.A. (2008) Narody Turkestana: Problemy Islama, integracii modernizacii i dekolonizacii (na rubezhe XIX-XX vekov) [Peoples of Turkestan: Problems of Islam, integration modernization and decolonization (at the turn of the 19th-20th centuries)]. Almaty: Qazaq universiteti. - 166 s. (in Russian)

Nurtazina N.D., Azmuhanova A.M., Akimbek J.A (2023) Turkistan ölkesindegi musulmandyq mekemeler men dinbasylarğa qatysty imperialyq doktrinalar [Imperial Doctrines Concerning Muslim Institutions and Clergy in the Turkestan Territory] // Otan tarihy. № 26 (4). - 730-743 [Imperial Doctrines Concerning Muslim Institutions and Clergy in the Turkestan Territory] // Otan tarihy. № 26 (4). -730-743. (in Kazakh)

Pozdnev P.A. (1886) Dervishi v musul'manskom mire: Istorija, uchenie, povsednevnaja zhizn' [Dervishes in the Muslim world: History, teaching, everyday life]. –Orenburg: Tipografija B.Breslina. -334s. (in Russian)

Sadohin A.P. (2006) Jetnologija [Ethnology]. Uchebник. –M.: Gardariki, -287s. (in Russian)